FONEMA VA GRAFEMA MUNOSABATI:O'ZBEK YOZUVIDAGI IMLO VA TALAFFUZ MUAMMOLARI

Muallif: **Jalolova Rayyona Kamoldin qizi**
Andijon davlat chet tillar instituti . Xorijiy filologiya va turizm fakultet talabasi

Annotatsiya. Maqolada fonema va grafema tushunchalari, ularning o'zaro munosabati hamda o'zbek yozuvida uchraydigan ayrim imlo va talaffuz masalalari yoritiladi. Fonemaning so'z ma'nosini farqlashdagi vazifasi tub-tup, kul-gul kabi misollar orqali tushuntiriladi. Shuningdek, o'zbek lotin yozuvidagi O', G', Sh va Ch shakllariga doir 2026-yilgi alifbo islohoti hamda uning yozuv va raqamli muhitdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: fonema, grafema, fonologiya, imlo, talaffuz, harf, harf birikmasi, o'zbek alifbosi.

Tilning og'zaki va yozma shakllari o'zaro chambarchas bog'liq. Og'zaki nutqda tovushlar, yozma nutqda esa harflar va boshqa yozuv birliklari yordamida fikr ifodalanadi. Fonema va grafema tushunchalarini farqlash tilning tovush tizimi bilan yozuv tizimi o'rtasidagi munosabatni tushunishga yordam beradi.O'zbek yozuvida ayrim harf va harf birikmalarining qo'llanishi esa imlo hamda talaffuz masalalariga e'tibor qaratishnitalab qiladi.

1.Fonema va uning vazifasi

Fonema - so'z va morfemalar tarkibida ma'no farqlashga xizmat qiladigan eng kichik til birligidir.Fonema mustaqil ma'no bildirmaydi, biroq so'zlarning bir-biridan farqlanishida muhim o'rin tutadi.Masalan, tub-tup va kul-gul juftliklarida bir tovushning almashishi so'z ma'nosini o'zgartiradi. Tarkibida faqat bitta fonema bilan farqlanadigan bunday so'zlar fonemalarning farqlash vazifasini ko'rsatadi.

Fonemalarning farqlovchi (differensial) va farqlamaydigan (integral) belgilari mavjud. Farqlovchi belgilar fonemalarni bir-biridan ajratadi va ular o'rtasida fonologik zidlanish hosil qiladi. Fonemaning nutqda aniq farqlanib eshitilishi uchun qulay sharoit kuchli pozitsiya, farqlanishi qiyinlashadigan yoki boshqa fonemaga yaqinlashadigan sharoit esa kuchsiz pozitsiya deb yuritiladi. Kuchli pozitsiyada fonemaning farqlash vazifasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Fonema tushunchasi va fonologik nazariyaning shakllanishida XIX asr oxirida Boduen de Kurtene muhim o'rin tutgan. Fonema fonologiyaning asosiy birliklaridan biridir.

1-jadval. Fonemaning vazifasini ko'rsatuvchi misollar

So'z juftligi	Farq	Izoh
tub-tup	b/p	Bir fonema almashishi natijasida so'z ma'nosi far qlanadi.
kul-gul	k/g	Birinchi fonema o'zgarishi so'zning boshqa ma'noga ega bo'lishiga olib keladi.
bor-bosh	r/sh	So'z tarkibidagi tovushlar farqi so'z ma'nolarining farqlanishiga xizmat qiladi; bu juftlik bir fonemali minimal juftlik emas.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tol-qol	t/q	Birinchi tovushning almashishi so'z ma'nosini o'z gartiradi.

2. Grafema tushunchasi va xususiyatlari

Grafema - yozuv tizimida til birliklarini ifodalash uchun xizmat qiladigan eng kichik funksional birlikdir.Grafemalar yozma nutqda tovushlarni yoki boshqa til birliklarini belgilashga yordam beradi. Harf va grafema o'zaro bog'liq tushunchalar bo'lsa-da, ularni har doimn aynan bir xil ma'noda qo'llash to'g'ri emas: harf alifboning belgisi, grafema esa yozuv tizimida muayyan vazifani bajaradigan birlik sifatida qaraladi.

1. Ifodalash xususiyati. Grafemalar til birliklarini yozma shaklda ifodalash va fikrni boshqalarga yetkazish imkonini beradi.

2. Tizimlilik xususiyati. Grafemalar muayyan yozuv tizimining tarkibiy qismi bo'lib, belgilangan qoidalar asosida qo'llanadi.

3. An'anaviylik xususiyati. Grafemalarning shakli va ishlatilishi jamiyatda qabul qilingan yozuv me’yorlariga bog'liq. Shu sababli o'xshash belgilar turli tillarda turlicha tovushlarni ifodalashi mumkin.

2-jadval. Fonema va grafemaning farqi

Mezon	Fonema	Grafema
Tizim	Tilning tovush tizimiga mansub.	Yozuv tizimiga mansub.
Asosiy vazifa	So'z va morfemalarni ma'no jihatidan farqlash.	Til birliklarini yozuvda ifodalash.
Misol	tub-tup juftligidagi /b/ va /p/ farqi.	O'zbek yozuvidagi harflar va Sh, Ch kabi harf birikmalari.

3. O'zbek yozuvidagi imlo va talaffuz muammolari

O'zbek yozuvida imlo va talaffuzga oid ayrim masalalar bahs va chalkashliklarga sabab bo'lib keladi.Bunga lotin va kirill yozuvlaridan parallel foydalanish, ayrim harflarning shakli hamda harf birikmalarining yozuvdagi qo'llanishi ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Diakritik belgilar va harf birikmalari. O' va G' shakllaridagi belgilarni turli qurilma va matn muharrirlarida kiritish, shuningdek, Sh va Ch birikmalarini yozish ayrim texnik noqulayliklarni keltirib chiqargan. 2026-yilda alifboni takomillashtirishga qaratilgan qonun bilan ushbu shakllar o'zgartirildi.Yangi shakllar apostrofli yoki ikki harfli yozuv o'rniga bittadan harf belgisidan foydalanishga asoslanadi.

3-jadval. 2026-yilgi o'zbek alifbosi islohotida ko'zda tutilgan o'zgarishlar

Avvalgi yozuv	Yangi yozuv	Misol(yangi shaklda)	Izoh
O'o'	Öö	özbek, köl	Apostrofli shakl o'rniga diakritik belgili bitta harf.
G'g'	Ğğ	?alaba, bo?	G' harfining yangi grafik shakli joriy etiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Sh sh	$$	şahar	Ikki harfli birikma bitta harf bilan ifodalanadi.
Ch ch	CC	coy	Ikki harfli birikma bitta harf bilan ifodalanadi.
Ng ng	Alohida harf sifatida chiqariladi	So'z tarkibida n+g tarzida qaraladi	Ng alifboda mustaqil harf sifatida sanalmaydi.

Eslatma: jadvaldagi yangi shakllar qonunda belgilangan yozuv islohotini ko'rsatadi. Qonun 2026-yil 21-oktabrda imzolangan va rasmiy e'lon qilinganidan olti oy o'tgach kuchga kirishi belgilangan. Shu sababli o'tish davrida eski shakldagi hujjatlar va yozuvlar darhol yaroqsiz bo'lib qolmaydi.

4. Islohotning maqsadi va rasmiy munosabat

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2026-yil 21-oktabr - O'zbek tili bayrami kuni lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini takomillashtirishga oid qonunni imzoladi. Rasmiy axborotda islohot yozuvdagi noqulayliklarni kamaytirish, matn terishni soddalashtirish va o'zbek tilining raqamli muhitdagi imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgani qayd etilgan. Bu o'zgarishlar, ayniqsa,klaviaturada yozish, elektron hujjatlar tayyorlash va turli tizimlarda matnni bir xil ko'rinishda uzatish bilan bog'liq muammolarni kamaytirishga xizmat qilishi kutiladi. Prezident Administratsiyasi rahbari Saida Mirziyoyeva rasmiy izohida: “Ishoning, yozuvimizdagi noqulayliklarga barham berish va tilimizning raqamli makondagi o'rnini mustahkamlash uchun boshqa yo'l yo'q edi”, deb ta'kidlagan. Bu iqtibos Prezidentning bevosita so'zi emas, balki islohot yuzasidan berilgan rasmiy izohdir.

Xulosa . Fonema va grafema tilning bir-biriga bog'liq, ammo vazifasi jihatidan farqli birliklaridir. Fonema og'zaki nutqda so'z va morfemalarni ma'no jihatidan farqlashga xizmat qilsa, grafema til birliklarini yozuvda ifodalash imkonini beradi. Tub-tup va kul-gul kabi misollar fonemaning ma'no farqlash vazifasini ko'rsatadi. O'zbek yozuvida O', G', Sh va Ch shakllari bilan bog'liq muammolarni kamaytirish maqsadida 2026-yilda alifboni takomillashtirishga oid qonun qabul qilindi. Yangi shakllar yozuvni terish va raqamli muhitda qo'llashni qulaylashtirishga qaratilgan. Islohotning samarali amalga oshishi uchun yangi imlo me'yorlarini tushunarli izohlash, ta'lim materiallarini bosqichma-bosqich yangilash va yozuvda izchillikka rioya qilish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Fonetika). — Toshkent: Fan va texnologiya, 2005.
2. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. Qurbonova M. O‘zbek yozuvi tarixi va grafikasining nazariy asoslari. — Toshkent: Universitet, 2014.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2002.
5. Mahmudov N. Tilning jamiyatdagi vazifasi va o‘zbek alifbosi masalalari. — Toshkent: Ma’naviyat, 2019.
6. Karimov S. O‘zbek grafikasi va imlo qoidalari. — Toshkent: Akademnashr, 2021.
7. Boduen de Kurtene I.A. Izbrannye trody po obshchemu jazykoznaniju. — Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1963.
8. Boltayev M. Hozirgi o‘zbek tilida fonologik tizim va grafema munosabatlari. — Toshkent: Fan, 2018.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.